HUMANISTIČKE STUDIJE

6|2019

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Evropski izbori (2019) u kontekstu reforme Evropske unije i njihov uticaj na Zapadni Balkan“:
Dragan Đukanović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Tonko Maroević (Zagreb);
9. Viljam Smirnov (Moskva);
10. Rudi Rizman (Ljubljana);
11. Alpar Lošonc (Novi Sad);
12. Vesna Kilibarda (Podgorica);
13. Stefano Bianchini (Bologna);
14. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
15. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2019.

www.humanistickestudije.me

6|2019

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: EVROPSKI IZBORI (2019)
U KONTEKSTU REFORME EVROPSKE UNIJE I
NJIHOV UTICAJ NA ZAPADNI BALKAN
RADMILA NAKARADA Višeslojne poruke izbora
za Evropski parlament (2019) /9/
LJILJANA GLIŠOVIĆ Evropska Nemačka ili nemačka
Evropa: rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj
i izbor predsednika Evropske komisije /23/
SAJMA ADEMOVIĆ Identitet kao osnova
evropeizacije Zapadnog Balkana /33/
NIKOLA B. ŠARANOVIĆ Religijski akteri i političko
akterstvo: izbori za Evropski parlament 2019. godine /47/
LUKA NEŠKOVIĆ Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta /57/

DIO II STUDIJE
MILUN LUTOVAC Romani mojkovačkog književnog kruga /71/
NIKOLA BANIĆEVIĆ Reforme sektora nacionalne bezbjednosti
u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore /85/

DIO III RECENZIJE
FILIP TESAR, *Etnički konflikti,* Biblioteka XX vek, Beograd, 2019
(Milan Podunavac) /103/
ĐURO ŠUŠNJIĆ, *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*,
UDG — Fakultet umjetnosti, Podgorica, 2019. (Luka Rakojević i
Nikola Vukčević) /107/
MILOVAN ĐILAS, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016.
(Veselin Pavlićević) /111/

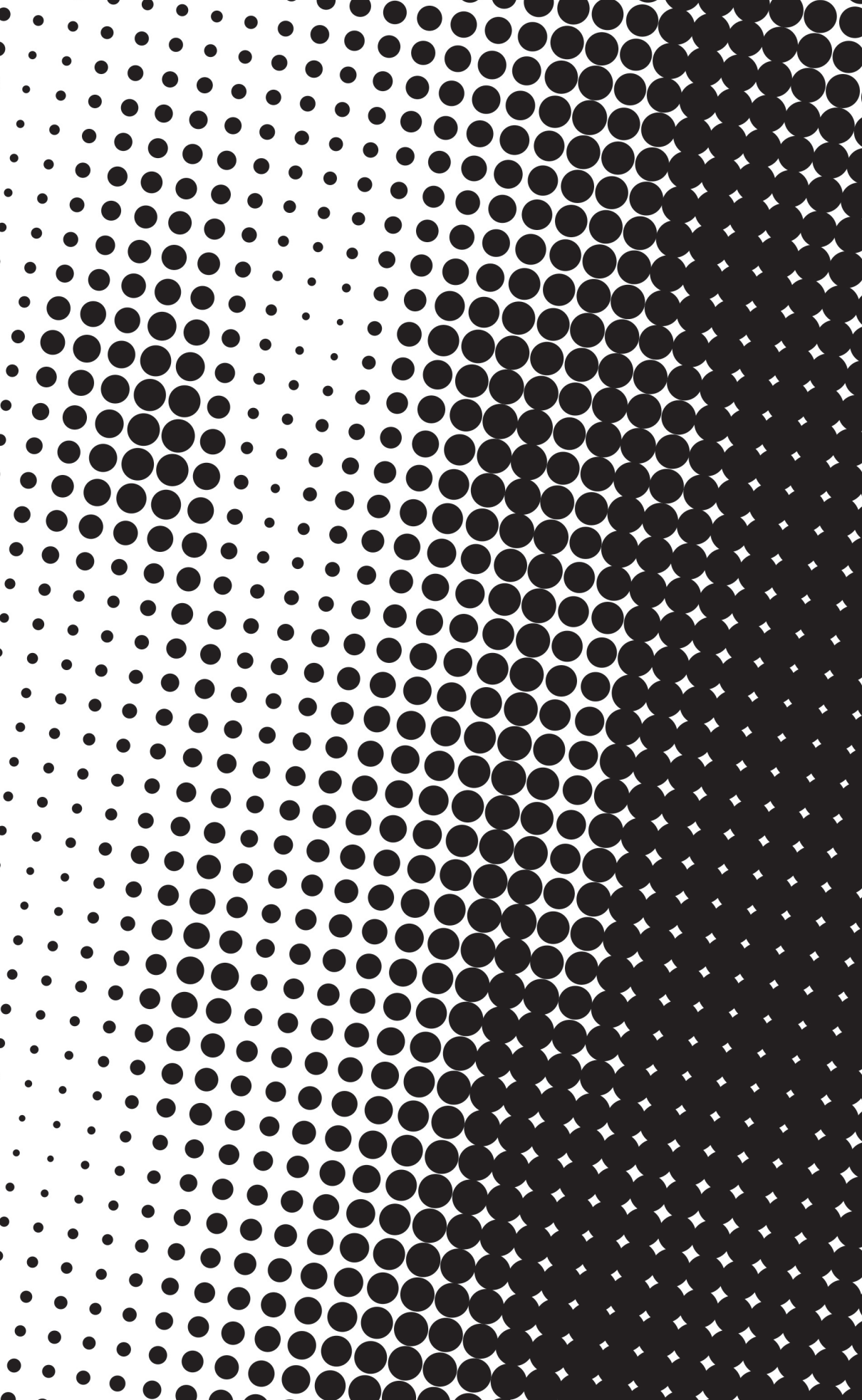

Milovan Đilas, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016. (Veselin Pavlićević)

S one strane pobune

Tokom 2016. godine, u izdanju Vukotić-Media iz Beograda, posthumno je izašla knjiga Milovana Đilasa „Pisma iz zatvora". U knjizi je riječ o pismima koja su razmjenjivali Milovan Đilas i njegova supruga Štefica, dok je „glava porodice" bila u zatvoru od 1957. do 1961. i od 1962. do 1966. godine. Knjigu je priredio, tj. izbor iz pisama hronološki poređao dr Aleksa Đilas, sin Milovana Đilasa.

Pisma su supružnici mogli razmjenjivati jednom mjesečno na jednom listu papira formata A4. Pisma nijesu mogla biti primana ili slata u zatvorenoj koverti. Svako pismo je imalo paraf upravnika zatvora, pedantno objašnjava uvodničar knjige Aleksa Đilas.

U veoma otmenom i odmjerenom predgovoru A. Đilas vješto izbjegava klopku familijarne bliskosti i, s tim u vezi, subjektivnosti, pristrasnosti. U trideset jedno straničnom predgovoru gospodin A. Đilas upućuje čitaoca na razne detalje knjige, tj. pisama i pomaže mu da lakše pronikne u unutrašnje i spoljašnje okolnosti u kojima je živjela i funkcionisala uža familija Đilas. Bilo onaj dio familije koji je bio u zatvoru, bilo ostatak koji je ostao zatočen u svom stanu u Beogradu i u nekoj vrsti kućnog pritvora i — slobode.

Neko je davno primijetio da su pisma „ogledalo ljudske duše". To je tačno. Pisma se i pišu dušom, srcem. A srce nikad ne laže. Niti zna i može da laže. Pisma Štefice i Milovana Đilas pomažu da se iz različitih unutrašnjih uglova srcâ pošiljalaca pisaca, jasnije razumije njihova borba, patnje, emocije, strasti, pa i bolje razumije „izviiskra" dotaknute mudrosti koju nečija osama zna da stvara.

Pisma otvaraju tajnu čuda koju samo izuzetne okolnosti — a zatvor je izuzetna okolnost — stvaraju. (To je primijećeno još u „biblijskim" vremenima.) A pravo je čudo da je Milovan Đilas u dvoipogodišnjoj samici i devetogodišnjoj negrijanoj ćeliji hladnog Sremsko-mitrovačkog zatvora opstao i preživio. A da čudo bude veće, Milovan Đilas je u zatvoru pisao i stvarao, kako on u nekom pismu objašnjava, u vunenim rukavicama čiji su vrhovi na prstima otkinuti. Pa ipak, u zatvoru Đilas je napisao odličnu studiju o Njegošu, preveo sa engleskog Miltonov dvotomni „Izgubljeni raj", napisao brojne pripovijetke i romane („Svjetovi i mostovi", „Izgubljene bitke"). Ovaj poslednji roman neslučajno je posvetio neumornoj

supruzi Štefici. (I već kad smo kod posveta, M. Đilas je knjigu o zatvorskim iskustvima — „Tamnica i ideja“ — takođe neslučajno posvetio svom sinu Aleksi.)

1. Gordost pisama

Po svojoj literarnoj dubini, pisma otkrivaju višedimenzionalne likove Štefice i Milovana koji susretno grade rezultantu: vjeruj, trpi, izdrži i pobijedićeš. Sloboda se ne može uhapsiti. Oni iz raznih uglova moći srca i međusobne ljubavi pomažu i uzdižu jedno drugo. Međusobna ljubav je najčvršće vezivno tkivo njihovih razdvojenih života. Ta riječ (ljubav) se daleko najčešće pominje u pismima. Na toj magičnoj riječi se oslanjaju životi, nade, strasti, vjere, borbe zatvorenika i ostatka familije. Ali na toj riječi su pisci pisama bježali od zatvorske i društvene realnosti i gradili svoje uzdignute „svjetove i mostove“. Nametnutim okolnostima Štefica i Milovan su sudbinski istraživali sebe po dubini duše. U pismu od 02. V 1963. Đilas otkriva da vrsta robijaša kao što je bio on „živi za drugoga, za ljubav, za misao — za vas“. Ali pisma imaju i snagu odlučne, nesalomive volje da baš u zatvoru „treba opravdati i ovde, baš ovde, svoje postojanje“ (02. VI 1963).

U pismima nema ni jedne suzne, plačne riječi. Naprotiv, samo gordost. Evo par citata. „Baš ste moji — čak u sudbini, na kojoj vam ne zavidim, mada mi moja ne izgleda nimalo loša i mada, kad bih mogao, bitno drukčiju ne bih ni izabrao“. (14. VIII 1963), ili „Bogovi“ su nam još nenaklonjeni. A kako bi i bilo drukčije, kad samo pretendujemo da budemo „bogovi“ — da stvaramo nove svjetove? Ali i mi ovako odvojeni nalazimo neke sadržaje jedno u drugom — živimo od snova i mrvica otete realnosti. Za nas je i ovo sadašnje stanje najpotpunije zajedničko postojanje — punoća odricanja, čekanja i žrtvovanja“ (02. V 1965), ili „Prvo je moj unutrašnji odnos prema zatvoru, a drugo moj svesni i emotivni odnos prema vama. Ja sam našao nekakve ravnoteže između jednog i drugog. Možda čak i veze (...) Sve što mi dobro u tom pogledu kažete — samo će pojačati moje osećanje slobode i biti izvor nepresušnih nada i radovanja.“ (07. III 1965)

Đilas u nekom pismu piše da su mu pisma čak veća radost i od posjete supruge i sina, jer (očito) poslije posjete mu je ostajala tuga a poslije pisma mu je ostajao vedri mir i Danteovo sjećanje na sreću u nesreći.

Veoma je teško reći koji je lik jači pa i najjači u pismima, ili uprijeti prstom na lik onoga koji može da izdrži najsnažniji pritisak. Moje je mišljenje da je to Štefica Đilas. U sjenci njenih pisama je sve i svi, pa čak i sam Milovan Đilas. Štefičina pisma su Milovana Đilasa vraćala u život, dodavala mu daha, vazduha da preživi. Jer Milovan Đilas je bio živ zakopan. Tito ga je zakopao. U podršci suprugu, Štefica Đilas je bila nerazoriva gromada starogrčke postojanosti i okamenjenosti. Razapeta između prošlosti, koja je u zatvoru, i odgovornosti za budućnost, koja je u sinu, Štefica Đilas se bez sadašnjosti rasplela u

oba pravca i vremena. I sve izdržala. (Donekle lik i snaga Štefice Đilas podsjeća na Nadeždu Mandeljštam, suprugu Osipa Mandeljštama, ruskog pjesnika i Staljinovog zatvorenika.)

2. Hijerarhija volja u pismima

Kad se god neko veliko istorijsko ime, kao što je to bio Milovan Đilas, iznenada nađe „iza rešetke", društvo je u političkom i istorijskom šoku. Kao i svaki bljesak, šok pokratko traje a istorija o ličnosti „iza rešetke" nanovo se „gradi". Cilj je da se uhapšenik što prije zaboravi, precrta i dovede u stanje službenog tumačenja, mirovanja i krivotvorenja. Vremenom na „broj iza rešetke" intenzivno popada ideološka (službena) prašina koja prekriva i „stisne" ličnost. Prašinaste laži o odbjeglom članu „nove klase" ili Milovanu Đilasu, nazvane su „lijeve greške" Milovana Đilasa. „Lijevim greškama" se nastojalo da se „gubavac" u široj javnosti moralno diskredituje. Ali i zaplaši narod pa i „nova klasa" i dublje učvrsti vlast eliminacijom demokratske alternative koju je Milovan Đilas počeo da formira poslije Drugog svjetskog rata. Riječ je o „Borbinim člancima" ali i o nedogmatskom časopisu „Nova misao" koji je 1952. godine pokrenuo Milovan Đilas. Izlaženje časopisa je odobrio Josip Broz a neslučajni naslov časopisu dao M. Đilas. Ovim časopisom Đilas je radio na formiranju jugoslovenske liberalne kulturne opozicije tadašnjoj vlasti.

Pisma otkrivaju da, iako razdvojeni, familija je vremenom bila — suprotno zemaljskoj logici — sve susretnija, bliža, čvršća, odanija jedna drugoj. Spolja gledano, tročlana familija je ličila na riječni kameni oblutak koga brzak planinske vodene stihije nadskače, ali ne dodiruje. Pisma su primjer otpora elementarnoj nepogodi koja „zatvorenike" ne može da pomjeri. Prosto, sve troje su sebe snagom volja tako postavili da ne pokleknu, da se sebe ne odreknu, osramote i zakažu pred sudbinom, pa i prstom istorije.

I već kad smo kod trostranih snaga volja u pismima, navedimo hijerarhiju volja redom jer je važna.

Đilasova snaga volje je izvorna. Ona je u orbiti visoko zakucane metafizike, njegovog stremljenja društvenoj ali i ličnoj odgovornosti i obavezi. Šteficina snaga je u silini netipičnog ženskog srca koje je tročlanu familiju činila „duševno i moralno velikom" (07. XII 57). (Lako je Štefica Đilas mogla postati važno ime Titove vlasti i vrhunsko jugoslovensko političko ime, samo da se javno odrekla svog supruga i počela pričati intimu i pisati memoare o „bivšem suprugu".) A Aleksina snaga volje, s početka, je valjda u intuiciji da mu otac ništa nije kriv. Kasnije, oko 13. godine, kad Đilas definitivno izlazi iz zatvora, Aleksa je već bio u spoznanju da je „izdajnik i ludak", kako je disidenta Đilasa nazivao J. B. Tito, najiskreniji jugoslovenski patriota sa starocrnogorskim hrabrim obrazom individualne unutrašnje obaveze na pobunu nedemokratskoj vlasti i civilizacijskoj komunističkoj fikciji.

Đilas piše da će za vrijeme tamnovanja „do kraja ostati svoj i čovek, predati se jedino svojoj dužnosti: pisati, misliti i voleti vas“ (05. X 57). Drugim riječima, Đilas poziva na rad i ljubav. Ovo je važan i netipičan osjećaj nevinog zatvorenika koji primljenim pismima (s one strane svijeta) pati i sanja novu nadu i novi život — ali ne i osvetu.

Pismima Štefica i Milovan Đilas stvaraju sjećanje na sebe i svoja pregnuća.

Kad se zatvori poslednja stranica knjige, čitaocu danas ostaje jasan odgovor na pitanje: ko je bio u zatvoru, a ko ne.